

בלעם - מקוסם אלילי לנביא ישראלי

בלעם בא מארם כקוסם אלילי, ובהתנהלותו מול בלק מלך מואב, מתחולל בו תהליך הדרגתי של שינוי, והוא הולך ומכיר יותר ויותר את אלוקי ישראל. אנסה בעיון זה להראות את השינוי המתחולל בבלעם דרך המופעים המשתנים של כינויי השם: "א-להים", "א-ל" והשם המפורש.

בפרקים כב-כד יש ריבוי מופעים של השמות הללו: בדיבור ה' אל בלעם, בדברי בלעם אל שרי בלק, בסיפור האתון, ובמפגשי בלעם עם בלק. יש אפוא להבחין מתי השימוש בשמות הללו מציין את אלוהי העמים, ומתי הוא מתייחד רק לאלוקי ישראל. ניתן לראות שברצף הסיפור בלעם משתמש יותר ויותר בשם ה' ככול שהוא הופך מקוסם אלילי לנביא ישראלי, וכפי שנראה, הדבר בא לידי ביטוי גם בהתפתחות שירתו. עוד אני רוצה להראות, שהמהפכים שקורים במהלכים שלו עם ה', הם לאמתו של דבר אמצעי מכוון להפיכתו בעקיפין, מקוסם אלילי לנביא הא-ל הישראלי,¹ וכתוצאה מכך לשינוי רצונו: מהרצון לקלל אל הרצון לברך.

תחילה אציב כמה סממנים לזיהוי אופני השימוש בשמות הא-ל בפסוקים. בירושלמי מגילה א, ט מועלית השאלה, אם השם "א-להים" הכתוב במספר מקומות במקרא הוא קודש או חול - "אלילים". למשל, כל שמות האלוהות הכתובים בסיפור פסל מיכה בשופטים (פרקים יז-יח) הם חול, ואפילו השם המפורש הכתוב שם (יז:יג), פרט לפסוק לא בפרק יח, שהוא קודש ("כל ימי היות בית ה'א-להים בשלה"). גם השם "א-להים" המוזכר אצל אברהם (בר' כ:יג) "כאשר התעו אתי 'א-להים' מבית אבי", הוא חול (ירושלמי, שם), משום שאי אפשר לייחס זאת לאלוקי האמת. יש מקומות שהשמות משמשים קודש וחול כאחד, כמו בשם' כב:כו ("א-להים לא תקלל") או שאותו שם המופיע פעמיים באותו פסוק מתפרש פעם כקודש ופעם כחול, כמו: "א-להים נצב בעדת א-ל, בקרב א-להים ישפט" (תה' פב:א).² כך גם מתפרשת בדר-משמעות המילה 'א-להים' בפסוק: "וא-להים אמר לבהלני, חדל לך מא-להים אשר עמי ואל ישחיתך" (דבהי"ב לה:כא).³

השם "א-להים" מעיקרו הוא שם כללי, המשותף לא-ל היחיד שלנו ולאלילי העמים וכמוהו גם השם "א-ל",⁴ כמו "אשר מי א-ל בשמים ובארץ אשר יעשה כמעשיך וכגבורתך" (דב' ג:כד), או "מי א-ל כמוך" (מיכה ז:יח); "מי כמכה בא-לֹהִים" (שם' טו:יא). משם כללי ומשם של ריבוי אלילים, התייחדו שמות אלה להיות שם פרטי של א-ל יחיד של עם ישראל.⁵ לפי קסוטו, השם "'א-להים" יכול להתפרש כשם פרטי רק במשפטים שבהם אפשר לכתוב במקומו את שם ה', בלי שום שינוי במובן המשפט.⁶ "א-להים" כשם פרטי בא בסמיכות, כמו "א-להי אברהם" "א-להי יצחק", או שהוא בא בצירוף עם כינויי הגוף כמו א-להי, א-להיך וכדו'.⁷ בירושלמי שם נאמר: "אלו שמות שאינן נמחקין (כלומר שמות קודש) הכותב את השם בארבע אותיות ביו"ד ובה"א באל"ף ובדל"ת, א-ל, 'א-להים' 'א-להיך', 'א-להי' 'א-להינו' 'א-להיכם', שדי". לפיכך, לעניינו של בלעם, השם המפורש הוא שם א-ל ישראלי.

לאור מאפיינים אלה, אנסה לעקוב אחר מופעים של שמות הא-ל המפורטים בסיפור בלעם, ואצביע על שינוי משמעותם בעולמו של בלעם. בפרק כב:א-כא מופיע באופן עקיב השם "א-להים" בדר-משמעות. דהיינו, שאמנם הא-ל הישראלי מדבר אל בלעם, אבל בלעם מתייחס אליו כאל של אומות העולם. לעומת זאת כאשר מדבר בלעם הזוכה להתגלות ה' הוא נוקט בשם ה',⁸ אך בדבריו: "כאשר ידבר ה' אלי" (כב:ח), הוא עושה שימוש בשם ה' לצורך העמדת פנים לעיני שרי בלק. הוא מבקש להראותם שהוא מתקשר עם ה' ויש כאן ביטוי לגסות רוח שלו (העמק דבר, שם). גם כאשר בלעם או בלק משתמשים בשם "א-להים", הם אינם מתכוונים לאלוקי ישראל, ואילו כאשר מופיע בסיפור שם הוויה (כמו הביטויים מלאך ה') - הרי זה אלוקי ישראל.

¹ במונח "אל ישראלי" הכוונה לתפיסה המונותאיסטית של בני ישראל באותה תקופה, בניגוד לתפיסת האלילות. המונח נביא ה' הוא מושג פנים ישראלי, בניגוד לנביא שקר.

² תרגומי השבעים, הוולגטה והרוננימוס מתרגמים את 'א-להים' בתה' פב:א כ'אלים'. התרגום הסורי מתרגם 'מלאכים', התרגום הארמי גורס 'שופטים', ואילו תרגום עקילס מתרגם 'א-להים' ממש, וקורא את הפסוק "בקרוב (באמצע) ישפוט א-להים" (א', גייגר, המקרא ותרגומיו, ביאליק תש"ט, 181).

³ דברי פרעה נכו ליאשיהו, בקשר עם כוונתו של יאשיהו להתערב במלחמתו בכרכמיש שעל הפרת.

⁴ מ"ד קסוטו, תורת התעודות, מאגנס תשכ"ה, עמ' 21.

⁵ אנציקלופדיה מקראית, מוסד ביאליק כרך א, 302.

⁶ כמו "בראשית ברא 'א-להים' את השמים ואת הארץ" ואפשר להגיד במקום זה "בראשית ברא ה' את השמים ואת הארץ". שם, 22.

⁷ אנציקלופדיה מקראית, 306.

⁸ אלכסנדר רופא, ספר בלעם, סימור בע"מ, תש"מ, עמ' 37.

בסיפור האתון (כב:כב-לה) מתגלה הא-ל הישראלי לבלעם לראשונה. בפסוק כב: "ויחר אף א-להים כי הולך הוא ויתצב מלאך ה' בדרך לשטן לו", ה"אלהים" הוא הא-ל הישראלי, אף כי בלעם אינו מודע לכך שהוא עומד בדרכו. יש אירוניה בכך שהאתון ראתה לפני בלעם את הא-ל הישראלי, כי מולה נצב כל הזמן מלאך ה' החוסם בעדה את הדרך, ואילו בלעם טחו עיניו מראות. רק אח"כ רואה בלעם את מלאך ה', שליחו של הא-ל הישראלי: "ויגל ה' את עיני בלעם וירא את מלאך ה' נצב בדרך" (לא),⁹ ואז הוא קד ומשתחוה למלאך ה' כאות להכרה בנוכחותו. לאחר שהמלאך מוכיח את בלעם, אומר בלעם אל מלאך ה': "חטאתי כי לא ידעתי כי אתה נצב לקראתי" (לד). כלומר, בלעם עבר שינוי והוא מבחין בין אלוהים לא ישראלי לבין הא-ל הישראלי שאת שליחו פגש עתה, ועובדה זו מצוינת בשם ההווה - "מלאך ה'". בהמשך אנו רואים את בלעם עצמו משתמש בשם זה.

ברם, השינוי שמתחולל בבלעם בסוף פרשת האתון אינו מוחלט, כי בפגישתו עם בלק הוא אומר: "הדבר אשר ישם אלהים בפי אתו אדבר" (פס' לח). כלומר, עדיין 'אלהים' לא ישראלי. רק בהמשך הולך בלעם לפגוש את ה' (בשם הויה): "אולי יקרה ה' לקראתי" (כג:ג). וכתוב: "וישם ה' דבר בפי בלעם" (כג:ה). עדיין אין אנו יודעים אם בלעם אכן קולט שדבר ה' בפיו. אבל בפסוק יב נראה שבלעם עבר שינוי נוסף, כאשר הוא אומר "הלא את אשר ישם ה' בפי אתו אשמר לדבר".

אחרי שבלק בונה מזבח בשדה צופים ובלעם חוזר מלהתייחד עם ה' שואל בלק בלעם ובכז: "מה דָּבַר ה'?" (כג:ז). בלק קולט את השינוי שחל בשיח של בלעם - המַעְבֵּר מ"א-להים" לה'. ואז במשל הבא אחרי מעשה זה, בלעם שהבחין בלעג של בלק עונה לו: "לא איש א-ל ויכזב" (כג:ט), כאילו אומר לו: אלוהיך מכזב כמו כל איש, אבל הא-ל הזה, שהוא ה' א-להי ישראל, אינו מכזב. ומכאן הוא הולך ומשתמש או בשם ה', או בצירוף "ה' א-להים" בתוספת כינויי גוף, והכוונה ככולם לקודש: "וירא בלעם כי טוב בעיני ה' לברך את ישראל" (כד:א) ועוד. מאז הוא חדל להיות קוסם ("ולא הלך כפעם בפעם לקראת נחשים") והופך להיות נביא המתנבא ברוח "א-להים": "וירא את ישראל שכן לשבטיו, ותהי עליו רוח א-להים" (כד:ב), וברוח זו הוא מנבא את אחרית הימים. במשל האחרון (כד:טז) הוא מדבר על "אמרי א-ל"; "דעת עליון" ועל "מחזה שדי". מקבץ הביטויים הללו וריכוזם בפסוק אחד מעיד שאכן בלעם אינו מעמיד פנים, אלא חדור רוח אלוקים; הוא מקריב קרבנות כדי לרצות את א-להי ישראל.¹⁰

הנה כי כן, מסע הייסורים של בלעם על כל תהפוכותיו, ההיתר ללכת עם שרי בלק, הכעס של ה' על הליכתו עמם וסיפור האתון - כל אלו היוו "מסע חניכה" לבלעם כדי להפכו מקוסם לנביא, מבעל הכרה באלוהי העמים לבעל הכרה בה' ומבעל רצון לקלל לבעל רצון לברך ב"רוח א-להים".

הצגתו זו של בלעם שונה בתכלית מהדרך בה הוא מוצג בדברי חז"ל. בעקבות דברי מיכה (ו:ה) והכתוב בנחמיה (יג:ב), נטו חז"ל לראות בבלעם קוסם בעל מזימה שטנית. במשנה הוא מופיע כאבטיפוס למידות רעות - "עין רעה ורוח גבוהה ונפש רחבה מתלמידיו של בלעם הרשע" (אבות ה, יט). ובגמרא רואים אותו כמי שבא ליטול שכר על עשרים וארבעה אלף שהפיל מישראל (סנהדרין קו, ע"א). ר' יוחנן אומר שם שאכן חל בבלעם שינוי, אולם בכיוון הפוך למוצג לעיל: בתחילה היה נביא ואח"כ נעשה קוסם, וראה תנחומא ובמדבר רבה על הפרשה.¹¹ באור זה הוא מופיע גם בפרשנות רש"י.

ד"ר רפאל ירחי
ירושלים

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע

⁹ הביטוי 'נצב' כנוכחות הא-ל הישראלי מופיע אצל יעקב בחלומו: "והנה ה' נצב עליו" (בר' כח:יג).

¹⁰ The Anchor Bible, Numbers 21-36, Introduction and Commentary, Baruch A. Levine 2000, U.S.A. Comment 2:

The Balaam Narratives

¹¹ רופא, עמ' 49.